

М.Н. Хармак **Винокурный промысел Батурина XVII–XVIII столетий**

В статье рассматривается винокурный промысел батуринецов. Автор пытается раскрыть экономические аспекты деятельности мастеров винокурного дела, воспроизвести специфику их работы.

Ключевые слова : Батурин, ремесло, винокурня.

Kharmak M.M. The craft distillery of Baturyn in XVII–XVIII centuries

In the article the craft distillery of Baturyn is considered. The author tries to reveal the economic aspects of the masters distillery case, play the specifics of their work.

Key words : Baturyn, a craft distillery.

17.02.2016 р.

УДК 94 (477):2-567 Л.Баранович

О.І. Травкіна

**«ЄДИНЕ МОЄ БАЖАННЯ, ЩОБ ЗАЛИШИТИ
ПО СОБІ ПРАЦІ МОЇ... І ЗАСЛУЖИТИ ВІД
ЛЮДЕЙ ДОБРУ ПАМ'ЯТЬ»
(ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ
400-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ АРХІЄПІСКОПА
ЧЕРНІГІВСЬКОГО І НОВГОРОДА-
СІВЕРСЬКОГО ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА)**

Висвітлюється питання стосовно уточнення дати народження чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, акцентується увага на суспільно-політичній та культурно-освітній діяльності архієпископа, його ролі у духовному відродженні Сіверщини.

Ключові слова: чернігівський архієпископ Лазар Баранович, дата народження, храми, друкарня, школи, колегіум.

Постать одного з найбільших авторитетних ієрархів другої половини XVII ст., «останнього видатного мецената і плідного письменника Лазаря Барановича», – як зазначав Д. Антонович [1, с. 121], привертала увагу багатьох дослідників, проте як у його біографії, так і в багатогранній діяльності є ще чимало «білих плям», недостатньо вивчена і його літературна спадщина.

До нашого часу залишається відкритим питання про дату і місце народження, соціальне походження Лазаря Барановича (світське ім'я Лука). Стосовно дати народження ієрарха існують істотні розбіжності. Деякі дослідники вважають, що він прожив 100 років, проте достовірних документальних підтверджень цьому не наводять [2, с. 332]. На сьогодні переважаючою є думка про те, що Лазар Баранович прожив 73 роки, а отже повинен був народитися 1620 р., оскільки відома дата його смерті – 3 вересня 1693 р. Про це зазначав Філарет Гумілевський, посилаючись на один із

списків Чернігівського літопису, який опублікував М. Білозерський: «1693 – Лазарь Баранович архієпископ Черниговский, умре, жив всех 73, правил престол катедры Черниговской 36 лет» [3, с. 44]. Проте, в другій редакції Чернігівського літопису, яку опублікував О. Лазаревський в «Киевской старине» у 1890 р., зазначено, що Лазар Баранович «жив лет всех 77, правил престол лет 36» [4, с. 89].

У новому списку другої редакції Чернігівського літопису, який був виявлений у 70-ті роки минулого століття О. Апанович та Ю. Мициком, також вказувалося, що Лазар Баранович жив 77 років, правив престол 37 років [5, с. 77]. Дослідники вважають останній список більш повним та достовірним, а перша редакція Чернігівського літопису, де зазначалося, що ієрарх прожив 73 роки, була лише скороченим варіантом, яка мала хронологічні помилки [6, с. 77]. У підписі під посмертним портретом Лазаря Барановича, який вигравіював відомий художник-гравер О. Тарасевич, зазначено, що владика мав усіх 78 років, архієрейських – 37 років [7, с. 151]. Тут, очевидно, маємо поправку на один рік під час переведення дати з вересневого рахунку на січневий: місяці вересень-грудень відносяться до попереднього року, оскільки мірилом часу є січневий рік. Відомо, що Лазар Баранович був хіротонізований у 1657 р., а отже правив єпархією 36 р., а не 37 р., прожив 77 р., а не 78 р. Відомо, що світське ім'я Лазаря Барановича було Лука, а отже, можна припустити, що він міг народитися в день пам'яті євангеліста Луки, а саме 18 жовтня (за старим стилем), 1 листопада (за новим стилем).

Таким чином, порівняльний аналіз наведених джерел свідчить, що Лазар Баранович прожив, певніше всього, саме 77 років, а отже народився 1616 р. Тому у 2016 р. маємо відзначати 400 років від дня народження видатного ієрарха.

Лазар Баранович отримав гарну освіту, навчаючись у єзуїтському колегіумі м. Каліша, в Києво-Могилянському колегіумі, Віленській академії. Є свідчення про те, що його разом з Інокентієм Гізелем та іншими юнаками відправив на навчання за кордон сам митрополит Петро Могила.

Архієпископ пройшов шлях від викладача нижчих класів до професора філософії та ректора Києво-Могилянського колегіуму (1650-52 рр.), а потому був ігуменом Кирилівського, Куп'ятницького, Дятлівського монастирів. У березні 1657 р. за підтримки Богдана Хмельницького та київського митрополита Сильвестра Косова його було висвячено на чернігівського та новгород-сіверського єпископа в Яссах сочавським митрополитом Гедеоном. Проте, своєю резиденцією він обрав м. Новгород-Сіверський, а не Чернігів, де жив його попередник єпископ Зосима (помер у 1659 р.).

Обійнявши посаду церковного архієрея

найбільшої в Гетьманщині єпархії, Лазар Баранович розгорнув активну політичну та культурно-просвітницьку діяльність, став найвпливовішим владикою. З 1657 р., упродовж 1659–1661 рр., 1670–1685 рр. він майже 20 років з перервами був місцеблюстителем київської митрополії (тобто фактично виконував обов'язки київського митрополита). На цю посаду після смерті київського митрополита Сильвестра Косова його призначив сам Богдан Хмельницький. У грудні 1657 р. Баранович всупереч московській владі провів собор, на якому, за його сприяння, було обрано київським митрополитом Діонісія Балабана, у жовтні 1657 р. – церковну церемонію освячення виборів гетьмана Івана Виговського. Владика впливав безпосередню на вибір гетьманів, зокрема, у грудні 1668 р. Дем'яна Многогрішного, займався проблемами внутрішньої і зовнішньої політики: виступав як дипломат у переговорах між московським царем та гетьманом Д. Многогрішним, коли під час повстання 1668 р. московські війська розоряли Україну, намагався переконати Москву прийняти вимоги повсталих. Його підпис стоїть першим під Глухівськими статтями (1669 р.).

Прагнучи зміцнити своє становище, зважаючи на своїх конкурентів по митрополичій кафедрі, Баранович опирався на московських царів та патріархів, посилав їм листи, книги, вітання, відвідував Москву, відправляв туди посольства, перший серед українських ієрархів 1660 р. просив підтвердити грамотою його єпископство. Проте він стояв на позиціях не втручання московської держави у внутрішні справи Гетьманщини, відстоював «права та вольності» українського народу, вимагав виведення московських військ з України, прагнув об'єднання правобережних та лівобережних земель, схилившись до протекторату Москви, відкидаючи союз з мусульманською Туреччиною.

Баранович претендував на провідну роль серед українських ієрархів. Надзвичайні, трагічні обставини Руїни, коли в Україні було одночасно кілька гетьманів, посилення інтервенції іноземних держав, висунули енергійного владику на роль духовного лідера не лише української православної церкви, але всього суспільства.

Чернігівський єпископ добився незалежності від київського митрополита і знаходився під зверхністю безпосередню константинопольського (до 1688 р.), а потім московського патріарха. Наступним кроком стало надання йому у 1667 р. трьома ієрархами (олександрійським, антіохійським та московським) сану архієпископа та називатися першим серед усіх російських архієпископів. Коли за Андрусівським договором (січень 1667 р.) Київ мав відійти до Речі Посполитої, Лазар Баранович пропонував перенести митрополію саме до Чернігова, а не до Переяслава, як пропонував гетьман Дем'ян Многогрішний:

«Чернигов – де старее Переяславля и княженіе древнее» [3, с. 38]. У 1672 р. Баранович переводить сюди кафедру з м. Новгорода-Сіверського. Треба зазначити, що перебуваючи в м. Новгороді-Сіверському, він відбудував там свою резиденцію – Спасо-Преображенський монастир, заснував тут школу та друкарню. 1686 р. ієрарх не підтримав перехід Київської митрополії під зверхність московського патріарха. Проте 1688 р., щоб не підпорядковуватися київському митрополиту, Баранович перейшов під зверхність безпосередню московських патріархів.

Архієрей активно займався духовним відродженням краю: відновленням церков та монастирів, заснуванням шкіл, поширенням проповідництва, розвитком хорового мистецтва.

Лазар Баранович намагався підняти Чернігів, перетворити його на духовний центр Лівобережжя. За його ініціативи на Болдиній горі було розпочато будівництво наземних споруд Троїцько-Іллінського монастиря, 1679 р. закладено величний Троїцький собор. Для відбудови міста та краю, духовних святинь він залучав меценатів: гетьманів (Івана Самойловича, Івана Мазепу), козацьку старшину (генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, чернігівських полковників Василя Многогрішного, Якова Лизогуба та інших), звертався про допомогу і до московських царів. За його сприяння в Чернігові були відновлені старовинний Спасо-Преображенський собор, Єлецький, Троїцько-Іллінський, П'ятницький, кафедральний Борисоглібський монастирі, в єпархії відкрилися нові монастирі: Троїцький біля Почапа, Андроніковський в Сосницькій сотні, Пустинно-Рихловський в с. Рихлі, Каменський Успенський на р. Снові, Каташинський Миколаївський на Новозибковщині.

Лазарю Барановичу належить чимала заслуга у розвитку української літератури, книгодрукування у другій половині XVII ст. Він залишив по собі багату різнопланову літературну спадщину. Серед збірок його проповідей слід назвати «Меч духовний» (1666 р., Київ), «Труби словес проповідних» (1674 р., Київ), в яких вміщені проповіді та вірші на свята, писані церковно-слов'янською мовою – тогочасною літературною мовою, один вірш – українською. Частина творів написана польською, яка також в Україні була в той час літературною мовою: «Żywoty świętych» (Життя святих) (1670 р., Київ), «Notiy pięć ran, Chrystusowych pięć» (Істина п'яти ран Христових) (1680 р., Чернігів), «W wieniec bozey matki» (Вінець Божої матері) (1680 р., Чернігів) та інші.

Архієпископ популяризував проповідницьке мистецтво, українську книгу не лише в Україні, а й у Росії, де проповіді та й літературна творчість взагалі не мали такого розвитку. Так, у 1666 р. на

московському соборі збірник «Меч духовний» було піднесено царю, іншим впливовим особам, розіслано по єпархіям та пущено в продаж. Продавався в Московській державі і збірник «Труби словес проповідних» та інші, а також «Lutnia Apollinowa» (Лютня Аполлонова) (Київ, 1671 р.). Останній, писаний польською мовою, містив понад 1000 віршів релігійно-морального змісту, в частині з них мова йшла про заклик до спільної боротьби України, Росії та Польщі з турецько-татарськими нападами. У 1674 р. виходить його полемічний твір «Nowa miara starey wiery» («Нова міра старої віри») (Новгород-Сіверський), направлений проти католицьких догматів. Лазар Баранович писав у традиціях бароко, віддаючи перевагу формотворчим засобам, високому, насиченому вишуканими фігурами, дотепами, метафорами, стилю. Він був майстром концепту – гострої, швидкої думки, дотепу, курйозного вислову, побудованого на контрастах та антитезах, який широко застосовувався у бароковій літературі. Його твори, листи насичені примовками, прислів'ями, афоризмами. Баранович захоплювався емблематичною поезією, сам малював форти (титкульні аркуші) до своїх книжок, які мали символічні малюнки та емблеми.

Енергійний та освічений владика, вихований на гуманістичних традиціях, не лише сам плідно займався літературною творчістю, але й підтримував, заохочував до творчої праці чимало талановитих літераторів та митців, які гуртувалися навколо знаменитого ієрарха: Йоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитрія Туптала (Ростовського), Івана Богдановського, Лаврентія Крщоновича, Івана Величковського, Івана Орновського. Сучасний дослідник життя та творчості Лазаря Барановича Р. Радишевський зазначав: «Важко назвати в давній українській літературі іншого поета-мецената, хто б так побатьківськи опікувався початкуючими талантами, підказував їм теми, сприяв творчості» [7, с. 99].

У 1671 р. Лазар Баранович заклав у м. Новгород-Сіверському друкарню, яку 1679 р. перевів до Чернігова. Він приділяв їй велику увагу, спочатку розмістивши в Борисоглібському кафедральному монастирі, а потім в Троїцько-Іллінському. «Думав був прогнати меланхолію заведенням друкарні» [9, с. 201], – писав він, перебравшись до Чернігова. Для свого улюбленого дітища Баранович добився привілеїв від гетьмана Івана Самойловича та царя. Друкарів Семена Ялинського та Лукаша було направлено до Вільно для навчання друкарській справі. У друкарні за часів Лазаря Барановича було видано близько 50 книжок. Це були збірки проповідей, полемічні, моралістичні збірники, панегірики, поетичні твори як самого архіпастиря, так і вищеназваних представників чернігівського культурного осередку, навчальна

література, букварі, а от богослужбової літератури друкувалося в ній значно менше. Видання чернігівської друкарні розповсюджувалися не лише в Україні, а й у Московській державі. Так, 1681 р. туди було надіслано 100 псалтирів, 100 часословів, 100 граматик, 10 трефологонів.

Книги чернігівської друкарні вирізнялися своїм оформленням. Відомі гравери Лаврентій Крщонович, Інокентій Щирський, яких чернігівський архієпископ направив на навчання до Вільно, Леонтій Тарасевич, Никодим Зубрицький та інші майстри прикрашали їх високоякісними гравюрами, вперше в Україні застосовуючи не лише дереворити, але й мідьорити. Чернігівська друкарня, єдина на Лівобережжі, перетворилася у найбільшу за кількістю та тематикою видань в Україні після Львівської та Київської. Книги друкувалися тут церковнослов'янською, українською, польською та латинською мовами.

У 50-ті роки XVII ст. Лазар Баранович як ректор Києво-Могилянського колегіуму, потім як його протектор, будучи місцеблостителем київської митрополії, опікувався ним, турбувався про його матеріальне забезпечення, надсилав вчителів тощо. Проте, у часи Руїни Києво-Могилянський колегіум сильно постраждав внаслідок військових дій: у 1658–1660 рр. велика пожежа майже знищила його будівлі, а у 1665 р. Братський монастир і школи при ньому були повністю зруйновані. Зважаючи на занепад колегіуму, а також на те, що Київ за Андрусівським договором міг відійти до Польщі, владика ставить за мету створити у Чернігові заклад вищого рівня на кшталт київської *alma mater*.

З першої історичної згадки про заснування Чернігівського колегіуму, яка міститься у передмові до книги «Зерцало от писання Божественнаго», виданої 1705 р. в Чернігові, дізнаємося, що через занепад та запустіння шкіл Києво-Могилянських Лазар Баранович вирішив «потщася воздвигнути оученіє» саме у Чернігові при архієрейському домі, тобто у кафедральному Борисоглібському монастирі. Як зазначалося в «Зерцалі» далі, за короткий час Київський колегіум розквіт, а в Чернігові школи «малыхъ ради именій, пространства и скудности невозмогша разширенны и оутвержденны быти» [10, 11 зв].

Переїхавши до Чернігова, Лазар Баранович був змушений заново облаштовувати архієрейську кафедру. У листі до архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського він скаржився, що «архієпископия вся почти съ изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великихъ расходовъ» [9 с. 201]. Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати монастир. Ще однією причиною, яка унеможливила в цей час створення колегіуму,

могла бути і та, що московські патріархи, під зверхність яких перейшов Лазар Баранович 1688 року, були противниками освіти європейського типу, яка ґрунтувалася на латинській мові, звинувачували українське духовенство у ересі, католицьких симпатіях, забороняли українські книги, в тому числі й книги самого Лазаря Барановича. Патріарх Йоаким погрожував владиці навіть церковним судом.

Очевидно, Лазар Баранович не міг розраховувати на підтримку і з боку гетьмана Івана Самойловича, бо той утискав його і забороняв писати царям. Створення на той час у Чернігові ще одного колеґіуму, який міг створити конкуренцію Києво-Могилянському, підвищити авторитет чернігівського архієпископа на противагу київському митрополиту було, очевидно, не на часі. Заснування в Чернігові навчального закладу вищого рівня зміцнило б авторитет чернігівських архієпископів, з огляду й на те, що київські митрополити були незадоволені високим статусом чернігівських архієпископів. Так свого часу київський митрополит Гедеон Четвертинський прагнув залишити їх в ранзі єпископів та підпорядкувати безпосередньо київському митрополиту, а не московському патріарху. Київський митрополит Варлаам Ясинський 1692 р. забрав у чернігівського архієпископа три протопопії: глухівську, борзенську, конотопську, передані Лазарю Барановичу 1658 р. київським митрополитом Діонісієм Балабаном.

З вищеназваних причин Лазарю Барановичу, очевидно, не вдалося створити у Чернігові навчальний заклад вищого рівня. У 1700 р. його наміри втілив у життя чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, реорганізувавши школи Барановича в Чернігівський колеґіум.

В останні роки життя ієрарх нездужав і прохав собі у помічники архімандрита Єлєцького монастиря Феодосія Углицького. 1692 р. ще за життя Барановича майбутній святий Феодосій Углицький був хіротонований на чернігівського архієпископа.

Помер Лазар Баранович 3 вересня 1693 р. Він похований в Борисоглібському соборі. Ще за життя та й після смерті про нього писали сучасники як про визначну особистість, за «яким плакала вся Русь», який писав та видавав книги, піклувався про храми та їх оздоблення, турбувався про вбогих та богомольців. Дмитрій Ростовський називав його «великим стовпом церкви». Сам Лазар Баранович говорив: «Єдине моє бажання, щоб залишити по собі праці мої... і заслужити від людей добру пам'ять».

Посилання

1. Антонович Д. Автори, друкарі та меценати. / Д. Антонович // Українська культура: [Лекції за редакцією Дмитра Антоновича]. – К.: Либідь, 1993. – С. 111–128.

2. Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения в ней гетьманства

/ Д.Н. Бантиш-Каменский. – К.: Час, 1993 – 656 с. (Репринтне видання. Друк. по виданню: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона. СПб., Киев, Харьков, 1903).

3. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской / Ф. Гумилевский – Чернигов: Губерн. тип., 1861. – 363 с.

4. Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Апрель. – С. 70–84.

5. Чернігівський літопис / [Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика] // Сіверянський літопис.– 1996.–№ 4(10).–С. 105–122.

6. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия / Н.Ф. Сумцов. – [Выпуск I. Лазарь Баранович]. – Харьков: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1885. – 185 с.

7. Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко / Д. Степовик. – К.: Наук. думка, 1986.–232 с.

8. Радишевський Р.П. Лазар Баранович – український письменник і суспільно-політичний діяч XVII ст. в оцінці сучасників / Р.П. Радишевський // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 93–101.

9. Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е Изд. – Чернигов: в Тип. Ильинского монастыря, 1865. – 254 с.

10. Зерцало от писания Божественнаго. – Чернігів: Друк. Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. – 58 арк.

Травкина О.И. «Единственное мое желание, чтобы оставить по себе труды мои... и заслужить от людей добрую память» (к вопросу о праздновании 400-летнего юбилея архиепископа Черниговского и Новгорода-Северского Лазаря Барановича)

Освещаются вопросы относительно уточнения даты рождения черниговского архиепископа Лазаря Барановича, акцентируется внимание на общественно-политической и культурно-просветительской деятельности архиепископа, его роли в духовном возрождении Северщины.

Ключевые слова: черниговский архиепископ Лазарь Баранович, дата рождения, храмы, типография, школы, коллеgium.

Travkina O.I. The only my wish is to leave my works after me and to deserve people's good remembrance (to the matter of celebration of 400th anniversary of Chernihiv and Novhorod-Siversky arch-bishop Lazar Baranovych)

It is dicated to the question of clearing up the point as for Lazar Baranovych exact date of birth. Special attention is paid to arch-bishop's social and political, cultural and educational activity and his role in spiritual life of Sivershyna.

Key words: Chernihiv arch-bishop, Lazar Baranovych, date of birth, churches, printing-house, schools, collegium.

09.03.2016 p.